

**ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ПРЫРОДНАГА КОДА КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ
З КАМΠΑНЕНТАМ-СІМВАЛАМ *КАМЕНЬ***

У артыкуле апісваецца фрагмент беларускай моўнай карціны свету, звязаны з уяўленнямі беларусаў пра камень на матэрыяле фразеалагічных адзінак (ФА) з кампанентам *камень* (*каменны*, *каменьчык*) як самага частотнага з усіх «каменных» кампанентаў ФА, выдзеленых у «Слоўніку фразеалагізмаў» І.Я. Лепешава [2], якія не былі аб'ектам увагі лінгвістаў. Мэта даследавання – выяўленне асаблівасцей асэнсавання і ўспрымання каменя, той культурнай інфармацыі, што ўтрымліваюць ФА, якія лічацца самымі «культураноснымі» адзінкамі кожнай мовы.

Ва ўсе часы камень выдзяляўся сваімі анталагічнымі прыкметамі – цвёрдасцю і ўстойлівасцю, што і было ўсвядомлена чалавекам. Выкарыстоўваючы свае веды аб гэтых уласцівасцях каменя, чалавек пераасэнсоўвае іх у духоўныя, маральныя катэгорыі і пераўтварае ў такія культурныя сэнсы, як 'цвёрдасць', 'непарушнасць', 'аснова'. Менавіта гэта знайшло адлюстраванне ў вобразах і семантыцы створаных фразеалагізмаў, якія служаць для характарыстыкі, станоўчай ці адмоўнай ацэнкі якасцей, здольнасцей, дзеянняў чалавека, міжасобасных адносін і інш. і для захавання і перадачы каштоўнасных набыткаў мінулых пакаленняў, выпрацаваных народамі устаноў і правілаў культуры.

Так, цвёрдасць як прыкмета каменя паслужыла стварэнню ФА *сэрца не камень* ‘хто-н. ідзе на ўступкі, перастае супраціўляцца, уступае чыёй-н. просьбе’, якая перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адыходлівасць, змену ў пачатковай строгасці, забароне, супрацьстаянню чалавека чаму-ці каму-небудзь.

А ФА *краевугольны камень* набыла значэнне ‘аснова, сутнасць, найважнейшая частка чаго-н.’ паводле ўласцівай характарыстыкі каменя як сродку працы, як будаўнічага матэрыялу ў выніку пераасэнсавання і выканання словам *камень* функцыі наймення сімвала, культурнага сэнсу ‘аснова’ (параўн. каменны фундамент, пастамент, аснова будынка і інш.). ФА абавязана сваім паходжаннем ужыванню гэтага выраза ў Бібліі, у старажытных беларускіх тэкстах у пераносным сэнсе [2, с. 200].

Блізкае сімвалічнае значэнне лексемы *камень* і ў ФА *пробны камень* ‘тое, што дазваляе выявіць асноўныя ўласцівасці, якасці каго-, чаго-н.’, што ўзнікла ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое называе спецыяльны камень для вызначэння якасці каштоўных металаў ці сплаваў з такімі металамі.

ФА *не пакідаць каменя /камень на камені* са значэннем ‘знішчаць ушчэнт, разбураць да канца’ сваім паходжаннем абавязана евангельскаму тэксту аб прадказанні поўнага разбурэння Іерусаліма, а яе вобраз узыходзіць да архетыповай апазіцыі «жыццё – смерць», «існаванне – нябыт» і выяўляе сілу і значнасць, якую надавалі першабытныя народы неадушаўлёнай матэрыі, у прыватнасці, каменю (узгадаем аб пакланенні камяням на самых розных этапах развіцця цывілізацыі, надмагільныя помнікі, святыя камяні і да т. п.). У ФА кампанент *камень* суадносіцца з прыродна-ландшафтным, *на* – з прасторавым, *не пакідаць* – з антропна-дзейнасным кодам культуры. Метафарычны вобраз ФА зноў выяўляе сімваліку асновы, толькі тут назіраем двухбаковае ўяўленне асновы: спачатку аснова ў сэнсе пабудовы (*камень на камень* клалі пры пабудове, да сённяшніх дзён дайшлі традыцыі закладвання першага каменя, выбару месца пад пабудову з дапамогай каменяў і інш.), затым разбурэння да асновы, каб не пакінуць камень на камені як паказчыка будаўніцтва, узмацненнем чаго служыць паўтор кампанентаў. Другое значэнне ФА *не пакідаць каменя /камень на камені* – ‘бязлітасна раскрытыкаваць каго-, што-н.’ развілося па аналогіі крытыкі, поўнай нязгоды, адмаўлення чаго-небудзь са спосабам разбурэння, знічтажэння чаго-небудзь. У выніку ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра дзейнасць чалавека, мэтай якой з’яўляецца выражэнне поўнага адмаўлення, нязгоды з чым-небудзь.

Супрацьлеглае дзеянне з камянямі зафіксавана ў ФА *час збіраць камяні* (час, пара) ‘сумеснымі намаганнямі прыводзіць у пэўны парадак што-н. раней разбуранае, раскіданае, занядбанае і пад.’, якая ілюструе сімваліку каменя як асновы, матэрыялу для пабудовы для ўзнаўлення разбуранага і стварэння новага.

Цвёрдасць каменя і яшчэ адно сімвалічнае значэнне – ‘перашкода’ скарыстаны для абазначэння такога домыслу, як адлюстраванне непрымірных поглядаў, меркаванняў у ФА *найшла /наскочыла каса на камень* ‘сутыкнуліся розныя непрымірымныя погляды, інтарэсы, характары і пад.’, якая ўзнікла на аснове пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, што адлюстроўвае рэальны факт у працэсе касьбы: каса, трапіўшы на камень, тупіцца, спыняецца працэс касьбы, немагчыма прадаўжаць працэс працы.

Па-іншаму пераасэнсавана і ўспрымаецца цвёрдасць каменя ў ФА *падводныя камяні* ‘скрытыя цяжасці, нечаканыя перашкоды’ і ФА *камень спатыкнення* ‘значная перашкода, з якой сутыкаецца хто-н. у якой-н. справе’, дзе кампанент *камень* выступае ў ролі сімвала перашкоды на аснове той жа прыкметы – цвёрдасці і свайго размяшчэння. Толькі ў першай ФА гэта нябачныя камяні-перашкоды (знаходзяцца пад вадой – *падводныя*), а ў другой – яўная перашкода, якая мяшае што-небудзь ажыццявіць, камень як перашкода, аб якую спатыкаюцца (*камень спатыкнення*). Лічыцца, што выраз *камень спатыкнення* запазычаны з Бібліі, дзе, паводле легенды, *камень спатыкнення* – камень, які быў пакладзены Богам у Сіёне. Аб яго спатыкаліся тыя, хто не верыў, не прытрымліваўся законаў [2, с. 283]. У ФА назіраецца метафарычнае прыпадабненне любой перашкоды да каменя, які шкодзіць, мяшае, перашкаджае, бо ляжыць на шляху воднага транспарту, як у ФА *падводныя камяні*, ці аб які спатыкаецца чалавек, як у тэксце Бібліі для выяўлення нявернікаў. У выніку вобразна, дакладна называецца тое, што нябачна, невыяўна ці яўна, выразна перашкаджае чалавеку ажыццявіць свае намеры, выступае непераадольнай цяжасцю ў вырашэнні праблемы, пры выкананні пэўнага дзеяння ці якой-небудзь справы. Пачатковая сімволіка каменя дазволіла пераасэнсаванню канкрэтнага паняцця для абазначэння і ацэнкі абстрактнага паняцця пры ўтварэнні ФА.

Некалькі ФА з кампанентам *камень* выяўляюць вытокі архетыповай апазіцыі «лёгкі – цяжкі». Толькі ў адных ФА выяўляецца вобраз цяжару на сэрцы, душы, у другіх – на плячах. Так, ФА *камень на сэрцы* ‘хто-н. адчувае душэўны цяжар’ і ФА *каменем ляжыць /ляжала на сэрцы /душы* ‘выклікае вялікія пакуты’ суадносяцца з рэлігійна-антрапаморфным (праз кампанент *сэрца /душа* як цэнтрам унутранага свету, пачуццяў і жаданняў – усяго таго, што найбольш важна для чалавека) і з прыродным (праз кампанент *камень*) кодамі культуры. У аснове ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе розныя непрыемныя эмацыянальныя перажыванні, пакуты, што прыгнятаюць чалавека, каменю на аснове такой яго ўласцівасці, як цяжар, груз, значная вага (узгадаем выкарыстанне каменя ў якасці гнёту). Зразумелым у гэтым сэнсе выступаюць супрацьлеглыя па значэнні ФА *скідаць з сэрца камень /цяжар* ‘вызважаюцца ад якога-н. цяжкага, гнятучага пачуцця’ і *як /як бы /нібы /быццам камень з сэрца /душы зваліўся /скаціўся /спаў* ‘хто-н. адчуў палёжку, пазбавіўся ад якіх-н. клопатаў, перажыванняў’, дзе, як і ў папярэдніх ФА, яшчэ высвечваецца і такая замацаваная за каменем сімволіка, як ‘грэх’. А кампаратыўная ФА *як /як бы /нібы /быццам камень з плячэй /плеч зваліўся*

/скаціўся ‘хто-н. адчуў палёжку, пазбавіўся ад якіх-н. клопатаў, перажыванняў’ суадносіцца праз кампанент *плячэй* /плеч, за якім замацавана сімволіка носьбіта цяжару, з саматычным кодам культуры.

У выніку названыя антанімічныя ФА служаць перадачы стэрэатыпнага ўяўлення аб цяжкім эмацыянальным стане ці, наадварот, аб радасці і заспакаенні, а ФА *камень на сэрцы* выступае эталонам існавання граху, адлюстравання цяжкага маральнага стану чалавека.

Шматлікая сімволіка каменя скарыстана і перададзена ў ФА *кідаць каменем* /камень ‘асуджаць, абвінавачваць, ганьбіць каго-н.’; *кідаць камень* /каменьчык /-і ў агарод ‘рабіць неадабральны намёк у чый-н. адрас’; *камяні кідаюцца* ‘хто-н. асуджаецца, абвінавачваецца, ганьбіцца’ і *каменьчык* /-і ў агарод /гарод ‘іранічны, крыўдны намёк на што-н.’. Тут праз кампаненты *кідаць, кідацца* ФА суадносяцца з антропна-дзеясным кодам і звязваюцца, як правіла, з агрэсіўнымі дзеяннямі чалавека да іншых (параўн. ФА *кідацца гразю, кідацца рап’ём, кідацца словамі, кідаць агонь у хату, кідаць пальчатку, кідаць у твар* /вочы, кідаць цень). Камень выступае найперш сімвалам сродку дзеяння, зброяй агрэсіі і выражэння негатыву. А ФА з кампанентам *агарод /гарод* утрымліваюць вобраз, у аснове якога ляжыць сярэдневяковы звычай кідаць камяні ў агарод ворага, каб зрабіць яго зямлю неўрадлівай [4, с. 58], і тут кампанент-лексема *камень* выступае ў ролі сімвала, знака неўрадлівасці (зямля родзіць, а камяні не родзяць, парэмія *Зерне падае не на камень*). Усе ФА выступаюць у ролі стэрэатыпу выражэння адмоўных адносін, абвінавачвання, ганьбы каго-небудзь.

Блізкі і разам з тым адметны вобраз ад папярэдніх у дзеяслоўнай ФА *насіць* /трымаць /хаваць *камень за пазухай* ‘затойваць злосць на каго-н., быць гатовым зрабіць што-н. дрэннае каму-н.’ і вытворнай ад яе назоўнікавай ФА *камень за пазухай* ‘скрытая, затоеная злосць, нядобры намер’, якія служаць для адмоўнай ацэнкі скрытых нядобрых намераў чалавека, затойвання негатыўных адносін да каго-небудзь і ў якіх кампанент *камень* захоўвае сімволіку зброі агрэсіі, злосці як негатыўных адносін да каго-небудзь (узгадаем евангельскі тэкст «Хто з вас без граху, першым кінь у яе [жанчыну-пралюбадзейку] камень», старажытнаўрэйскі звычай біць асуджаных камянямі, камень як сродак абароны, парэмію *Дружыцца дружыся, а нож /камень за пазухай трымай* і інш.).

Сімволіка каменя як цвёрдасці, надзейнасці перададзена ў ФА з вытворным атрыбутыўным кампанентам у прыслоўных ФА *як на каменную сцяну* /гару спадзявацца, апірацца і пад. ‘поўнасцю, цалкам (спадзявацца і пад. на каго-н.)’ і *як /што за каменнай /мураванай сцяной* быць, жыць і пад. ‘пад надзейнай аховай каго-н., спакойна’, якія нясуць станоўчую ацэнку.

Асновай пабудовы першай ФА выступае метафара «каменная сцяна – чалавек», паводле якой такія якасці чалавека, як надзейнасць, вернасць, стойкасць, прыпадабняюцца да каменнай сцяны. А такая роля сцяны ўзыходзіць да мінулых часоў і абавязана старажытнай традыцыі будаваць сцены вакол гарадоў, манастыроў з асноўнай мэтай укрываць і абароны ад

ворагаў, ад нашэсцяў чужакоў. ФА выступае ў ролі эталона надзейнасці і вернасці чалавека.

У аснове вобразы другой ФА ляжыць аналогія «дом – чалавек», праўда, дом праз сваю частку – сцяну, што складзена з каменя, якому ўласцівы цвёрдасць, непарушнасць і таму надзейнасць. Акаляючы свет па-за сценамі дома ўяўляецца чужым, а таму невядомым, небяспечным, што і абумоўлівае важнасць умацавання мяжы паміж «сваёй» і «чужой» прасторами, якая ў вобразе ФА знайшла сімвалічнае ўвасабленне ў кампаненце-лексеме *сцяна*, а галоўнай функцыяй сцяны з’яўляецца забеспячэнне непранікальнасці з боку знешняга свету. А камень /мур (*каменная* /*мураваная*) як матэрыял ці вынік пабудовы сцяны служыць сведчаннем моцы, надзейнасці і ўстойлівасці такой аховы. Вось чаму ФА выступае ў ролі эталона бяспекі, аховы ад уздзеяння знешняга свету.

Каменны будынак і яго вобразнае ўяўленне стала асновай утварэння ФА *каменны мяшок* 1) ‘турэмная камера, а таксама турма’; 2) ‘цёмнае і цеснае памяшканне для часовага адзіночнага зняволення (у турмах, канцлагерах і пад.); карцэр’, дзе кампанент *каменны* даводзіць аб будынку з каменя (моц, ахова), а метафарызаваны вобраз *каменнага мяшка* – аб закрытай і абмежаванай прасторы ў гэтай пабудове (2-е значэнне), дзе кампанент *мяшок* суадносіць ФА з артэфактным кодам культуры. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб месцы і ўмовах зняволення чалавека.

Як відаць, такое звычайнае паняцце, як камень, у свядомасці беларусаў валодае значным пазнавальным патэнцыялам, паколькі сэнс гэтага паняцця складаўся стагоддзямі ў ходзе назірання за якасцямі, асаблівасцямі, роляй каменя ў жыцці чалавека. Камень як прыродная рэалія і як рэпрэзентант прыроднага кода культуры беларусаў увабраў у сябе культурныя сэнсы, што і паслужыла адбору каменя як асновы для розных домыхаў пры стварэнні фразеалагізмаў. Вывучэнне праблемы культурнай канатацыі на матэрыяле ФА прыроднага кода культуры з кампанентам *камень* у беларускай мове выяўляе, па-першае, пазнавальную, ацэначную і эматыўную функцыі іх канатацыі, сувязь з іншымі кодамі культуры (саматычным, антропа-дзейнасным, прасторавым і інш.); па-другое, утварэнне ФА з кампанентам-лексемай *камень*, якая служыла найменнем шматлікіх сімвалаў (цяжар, грэх, перашкода, аснова, зброя, моц, абарона), што былі вырацаваны і замацаваны за гэтай лексемай *камень* як іх наймення яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання.

Літаратура

1. Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд.. – М.: АСТ-ПРЕСС Книга, 2009. – 784 с.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. Т. 1: А-Л. – 672 с.; т. 2: М-Я. – 704 с.
3. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
4. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко,

Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.